

**ОСОБЛИВОСТІ РОЗУМІННЯ БІБЛІЙНОГО ЗАКОНУ В
АНГЛІЙСЬКІЙ ТИРАНОБОРЧІЙ ДУМЦІ (за матеріалами
«Короткого трактату про політичну владу»
Дж. Понета)**

Англо-шотландська тираноборча думка XVI ст., здається, є добре вивченим напрямком європейської політичної традиції. Теоретичний зміст тираноборчих концепцій неодноразово пов'язувався з пафосом пророцтв біблійного толку, здається зрозумілим, що в умовах жіночої католицької тиранії Марії Тюдор протестантському теоретику нема за що хапатися, ніж за біблійні приклади покарання безбожних правителів. Тому зазвичай англо-шотландську тираноборчу думку розглядають як маргінальне відгалуження від якісної в теоретичному сенсі політичної теорії XVI ст.

Найпоказовішим представником цього напрямку виявляється Джон Нокс, яскравий та пристрасний проповідник опору гріховній жінці на троні. Його "Трубні гласи" привертають найбільшу увагу дослідників, створюючи тираноборському напрямку славу пристрасного, але не надто глибокого зразку полемічної літератури. На наш погляд, такий підхід є дещо однобічним, більш того, дозволює собі припустити, що саме існуюча матриця сприйняття монархомахії в цілому не дозволяє роздивитись деякі прикметні теоретичні повороти у відомому матеріалі.

Проілюструю це припущення аналізом концепції Біблійного закону в "Короткому трактаті про політичну владу" Джона Понета, найменш популярного представника англо-шотландської монархомахії. Відсутність у Понета профетичного пафосу зазвичай змушує дослідників оцінювати його як найменш типового, а звідси - найменш цікавого представника тираноборчої думки. Зупиняюсь саме на концепті біблійного закону, бо, здається, саме цей теоретичний момент якнайкраще демонструє наявність важливої теоретичної складової в роботах англо-шотландських монархомахів.

Тираноборчий напрямок політичної думки набув сили в ранній новий час, коли середньовічні теоретичні заборони трохи зблідли на тлі духовних революцій доби Ренесансу та Реформа

ції. Тираноборство не мало шансів на обґрунтування в рамках середньовічної теорії завдяки наявності чітких вказівок щодо природи влади в текстах Нового Завіту: правитель даний Богом тобі на благо, якщо маєш дурного правителя - це боже покарання, яке слід витерплювати, спокутуючи гріхи (Римл. 13:1-4; I Петра 2:13-18). Таким чином, будь-яка спроба монархомахії інтерпретувалася як бунт проти Бога. У цьому контексті здається логічним пояснити причини появи міцного потоку тирано-борської літератури XVI ст. виникненням якоїсь нової теоретичної бази. Зрозуміло - якщо середньовічна теорія забороняє навіть думку про відсунення правителя від влади, то має з'явитись щось нове, що дозволило б цю заборону зняти.

У якості такого «не-середньовічного» підґрунтя теорій XVI ст. сприймається, у першу чергу, римське право. Той факт, що в теоріях раннього нового часу рівно присутні концепції біблійного закону та римського права, створює певну напругу в трактуванні змісту згаданих творів. Якщо присутність римського права апріорно сприймається як ознака новоевропейського стилю мислення, то наявність посилянь на біблійний закон трактується як неминуча данина канону, на той момент ще середньовічного.

Неважко помітити, що аналізу біблійних елементів та прикладів дослідники приділяють значно менше уваги, ніж ренесансним студіям. Звернувшись до трудів таких класиків дослідження історії політичної філософії, як Джордж Себайн та Квентін Скіннер, ми побачимо, що для них наявність аргументації, збудованої на римському праві, є свідченням політичного мислення автора, в той час як біблійна аргументація визначає мислителя релігійного. При цьому навіть кількісна перевага біблійних прикладів не змушує дослідників приділити їм серйозну увагу. Цей момент викликав, зокрема, напружену дискусію щодо ролі біблійного закону у французькому тираноборчому трактаті *Vindiciae Contra Tyrannos*. Британська дослідниця Енн МакЛарен достатньо жорстко звинуватила Квентина Скіннера та Джорджа Гарнетта у вільній інтерпретації теоретичних настанов концепції автора даного трактату, стверджуючи, що для нього саме біблійна аргументація створювала дійсний базис. Перекладач та коментатор *Vindiciae Contra Tyrannos* Гарнетт дав дослідниці не менш різку відповідь, зазначивши, що кількість цитат аж

ніяк не вказує на структуру авторської аргументації¹. Гарнетт стверджує, що біблійні посилання зобов'язані своєю появою в тексті власній простоті та зрозумілості на відміну від складних правових прикладів. Автор використовував їх для полегшення сприйняття тексту, водночас базою його аргументації було саме римське право, що було «найбільш спільною мовою» політичної думки XVI ст.

Сучасний дослідник не має можливості користуватися термінологією та ментальним інструментарієм людини раннього нового часу. Авторі згаданої епохи мали спільне розуміння певних понять, яке не мали потреби проговорювати, та яке, нажаль, не надано нам у безпосередньому сприйнятті. Тому ми маємо вдаватися до герменевтичних процедур, щоб наблизитись до істини. У випадку тираноборчої теорії тим висхідним пунктом аналізу, тим початком шляху у герменевтичному колі є розрізнення мислителів на політичних та релігійних в залежності від їхньої орієнтації на біблійне чи римське право. Формування цієї теоретичної платформи було виправдане, скажемо, на початку XX ст., коли створювалось сучасне розуміння природи історії ідей. Але зараз ми можемо зробити крок далі. Здається, в даному випадку необхідна «деконструкція», тобто ретельне розкладання феномену на елементи, аналіз кожного елемента окремо та повторне складання у ціле. Деконструювання не є руйнівною процедурою, навпаки, є умовою переосмислення існуючого рівня розуміння та нового впорядкування². Якщо мені дозволять дещо вільні аналогії - це щось на кшталт дефрагментації диску в комп'ютері, тобто повернення до такої самої цілісності через очищення кожного елемента окремо. Деконструювання тираноборчого надбання в даному тексті пропонується провести на базі аналізу «Короткого трактату про політичну владу» Джона Понета.

Трактат виявляється таким матеріалом, уважне читання якого здатне внести смуток до думок дослідників, що розділяють авторів раннього нового часу на політичних та релігійних.

¹ Garnett G. Law in 'The Vindiciae Contra Tyrannos': a Vindication // Historical Journal. – V. 49. – 2006. – No 3. – P. 881.

² Штегмайер В. Деконструкция и герменевтика. К дискуссии о разграничении // Герменевтика и деконструкция / Под ред. В.Штегмайера, Х.Франка, Б.В.Маркова. – СПб.,1999. – С. 4.

Понет зазвичай сприймається як представник середньовічної традиції, що в його часи потихеньку вмирала - отже базовою для автора «Короткого трактату» виявляється концепція біблійного закону. В контексті тираноборчого змісту трактату це створює колізію - монархомах *повинен* відмовитись від середньовічного інструментарію, щоб отримати можливість проговорити свою позицію. Однозначність розуміння опозиційних пар «біблійний закон/релігійне мислення» та «римське право/політичне мислення» виявилась фатальною для даного мислителя - він перетворився на фігуру непомічання. Французькі монархомахи (Е. де Ла Боесі, Ф. Дюплессі-Морне, та ін.) демонструють політичний стиль мислення (хоча про місце біблійного закону в їхній теорії можна ще посперечатися), англо-шотландські (Дж. Нокс, К. Гудман) - переважно есхатологічну теологію кальвіністського толку. Понет базує свою теорію на концепції біблійного закону, але в його теорії, як мають зазначити всі щирі дослідники, немає нічого специфічно кальвіністського чи навіть протестантського³.

Для розуміння концепції Понета, можливо, необхідно мати на увазі деякі обставини його життя. Тираноборчі ідеї з'явилися в його творчості ситуативно. До трагічного повороту в його житті, пов'язаному з приходом до влади в Англії Марії Тюдор, Понет не робив об'єктом спеціального дослідження природу тиранічної влади. До 1553 р. майбутній тираноборець міг бути задоволений своїм життям та сприймати його як втілену винагороду за наполегливу працю. Ще підчас навчання в Кембриджі Понет опинився у гущі подій, пов'язаних з інтелектуальним оформленням англійської реформації. Декілька років він суміщав кар'єру духовної особи та академічні студії, а згодом був запрошений стати капеланом Томаса Кранмера, архієпископа Кентерберійського, однієї з найвпливовіших осіб в англійській державі за часів правління короля Едуарда VI. Понет був однією з найосвіченіших осіб Англії, тому був потрібен Кранмеру як помічник у складній справі розробки англійської протестантської догми та створення нової системи освіти. Важливість участі Понета у діяльності свого патрона підтверджує-

³ Allen J.W. A History of Political Thought in 16th Century. – London, 1951. (Second edition) – P. 11.

ся, зокрема, тим, що в деяких текстах Кранмера можна помітити
⁴
 «руку» його капелана .

У розпалі цієї бурхливої діяльності протестантів спіткала катастрофа - у 1553 р. молодий король помер, а до влади прийшла Марія Тюдор, завзята католичка. Понету як протестантському богослову та жонатому священику не залишалось нічого іншого, як тікати. До речі, він якимось чином був замішаний в антикоролівському повстанні. Деякі дослідники⁵ навіть закидають Понету зраду - він, нібито, покинув лави повсталих, коли зрозумів безперспективність проекту, та втік. Щиро кажучи, не можу його засуджувати - мабуть, сміливість й не була його найголовнішою чеснотою, але чи є чеснотою участь у вочевидь згубній операції? Так чи інакше, але Понет опинився у Страсбурзі, оплакуючи долю свого друга та покровителя Кранмера, підраховуючи збитки та намагаючись облаштувати нове життя. Тут, у вигнанні, народилося двоє його синів та був створений тираноборчий трактат, завдяки якому ми пам'ятаємо його ім'я - «Короткий трактат про політичну владу»⁶. Робота була опублікована у 1556 р. Нажаль, ми навіть напевно не знаємо, чи побачив автор свій твір надрукованим. В тому самому році Понет помер.

«Короткий трактат про політичну владу» був популярний певний час, навіть двічі передруковувався в рідній Англії (1639 та 1642 рр.). Заради справедливості слід зазначити, що твори інших тираноборців мали ширше коло читачів. Наприклад, 'Vindiciae Contra Tyrannos' передруковувався в Англії по-над десять разів від 1579 до 1689 рр. Водночас можна припустити вплив Понета на англійську тираноборську думку. Зокрема, обґрунтування природи тиранічної влади у Дж. Мільтона практично збігається з понетовим. Однак після XVII ст. ім'я Понета було забуте. У західному науковому обігу воно віднай-

⁴ Hudson W.S. John Ponet (1516?–1556). Advocate of Limited Monarchy. – Chicago, Illinois, 1942. – P. 32.

⁵ Garrett, Ch. The Marian Exiles: A Study in the Origins of Elizabethan Puritanism. – Cambridge: Cambridge UP, 1938.

⁶ Ponet J. A Shorte Treatise of politike povver, and of the true Obedience which subiectes owe to kings and other civile Governours, with an Exhortation to all true naturall Englisheman // Hudson W.S. Op. cit. – 183 pp. of facsimile reproducing.

⁷ McLaren A. Rethinking Republicanism: 'Vindiciae Contra Tyrannos' in Context // Historical Journal. V. 49. – No 1. – 2006. – P.23-52.

шло себе після публікації в 1928 р. «Історії політичної думки XVI ст.» Дж.В. Аллена та фундаментальної монографії В.С. Хадсона «Джон Понет (15167-1556). Захисник обмеженої монархії» (1942), де у додатку було розміщено факсимільну копію трактату першого видання. Знову ж таки заради справедливості варто зазначити, що в російській історії ідей XIX ст. Понет не був фігурою умовчання, до його концепції зверталися Б.М. Чичерин та М.М. Ковалевський. Але проблеми, про які йдеться в даному тексті, не ставали предметом обговорення у російській та радянській⁹ традиції, тому я не зупиняюся на цьому окремо. Зараз розуміння концепції Понета базується на вже згаданій праці В.С. Хадсона, а також на дослідженнях К. Гарретт, М. Уолцера та К. Скіннера. Певні риси до портрету Понета додали розвідки Барретта Біра¹⁰, Барбари Пердон¹¹ и Девіда Уолмана¹².

Тираноборча концепція Понета будується на герменевтиці новозавітних вимог кожній душі бути покірною владі в контексті поняття біблійного закону. Біблійний закон Понет розуміє як універсальний механізм організації життя суспільства через вимоги Декалогу, що згодом були зведені Ісусом до двох головних заповідей - любити Господа усім серцем та ближнього

¹³

як самого себе. Понет акцентує увагу на тому, що вимоги Старого та Нового Завітів спільні, тобто поняття Закону, що вперше з'явилося в Старому Завіті, є універсальним для всього людства (байдуже, для християн чи нехристиян). Згідно думки Понета, закони є суглобами суспільства, без яких неможливе його нормальне функціонування - «And how can that body be just, where

⁸ Hudson W.S. Op. cit.

⁹ Миронова И.А. Общественно-политические взгляды Джона Понета. Автореф. дис. канд-та ист. наук. – М., 1951; Сапрыкин Ю.М. От Чосера до Шекспира: этические и политические идеи в Англии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985.

¹⁰ Beer B.L. John Ponet's 'Shorte Treatise of Politike Power' Reassessed // *Sixteenth Century Journal*. – Vol. XXI. – 1990. – No. 3. – P. 373-384.

¹¹ Peardon B. The Politics of Polemic: John Ponet's 'Short Treatise of Politic Power' and Contemporary Circumstance 1553-1556 // *The Journal of British Studies*. – Vol. 22 – 1982. – No. 1. – P. 35-49.

¹² Wollman D.H. The Biblical Justification for Resistance to Authority in Ponet's and Goodman's Polemics // *Sixteenth Century Journal*. – Vol. 13. – 1982. – No. 4. – P. 29-41.

¹³ Ponet J. Op. cit. – P. 4.

the sinews (the laws) are broken...?»¹⁴. Тираноборець пов'язує виникнення законів з рішенням Бога надати Ную право вимагати компенсації кров'ю злочинів проти життя. До цього моменту навіть найстрашніших злочинців (Каїн чи Ламех) не було страчено¹⁵. В часи Ноя Господь змінив милість на гнів та віддав земному керманичеві «владу над тілом та життям людини»¹⁶.

Відтоді люди самі створюють закони. Понет наполягає Бог надав людині право творити закони¹⁷. Люди самі вирішують, які закони для них є більш зручними та який політичний устрій найбільш відповідає їхнім потребам¹⁸. Понет ретельно перелічує відомі варіанти політичного правління: в деяких країнах джерелом закону виявляється воля одного (як Мойсей, Лікурґ чи Солон), в інших - декількох обраних (децемвіри в Римі), в третіх - згода між усіма членами політичного тіла¹⁹.

Увага до джерел закону підводить Понета до опису природи політичної влади - її джерелом є воля Божа, яка реалізується особливим шляхом. Автору «Короткого трактату» важливо показати, що універсальність природи закону не в тому, що усі мають користуватися однаковими нормами, а в тому, що Бог сховав у душі кожної людини знання про цілі правління та надав можливість застосовувати це знання згідно історичним обставинам. Напевно, Понет свідомо ілюструє це положення прикладами з історії не тільки християнських держав (чи Біблії), але й нехристиянських. Отже, язичницькі держави («ethnic states») існують не завдяки силі своїх богів, але з причини Божого рішення створити політичну владу. Таким чином, спільною сутністю всіх держав, що існують на Землі, постає Закон, що розкриває себе насамперед як вимога любові до ближнього та таким чином реалізує волю Бога.

Джерелом Закону є виключно Божа воля. Автор трактату вказує на ситуації, коли Бог свідомо вимагає виконання зовнішньо незаконних дій. Так, Авраам, отримавши особливе розпорядження («special commandment»), був готовий пожертвувати

¹⁴ Ibid. – P. 59.

¹⁵ Ibid. – P. 7.

¹⁶ Ibid. – P. 8.

¹⁷ Ibid. – P. 7.

¹⁸ Ibid. – P. 8.

¹⁹ Ibid. – P. 9.

єдиним сином, хоча вимога такої жертви протистоїть заповіді любові до ближнього. Нібито порушуючи заповідь «не кради», сини Ізраїлю плундрували Єгипет знову ж за особливою вимогою Господа. Таких прикладів Понет наводить декілька²⁰. Навіщо це? Щоб показати, що той, хто розуміє істинне джерело Закону (воля Божа), готовий підкоритися господньому розпорядженню без вагань.

Таке трактування зовсім не так очевидно для мислителя XVI ст., як це може здаватися на перший погляд. Історія знає достатньо різних трактувань природи закону. Можна згадати римську приказку *Dura lex, sed lex* (суворий закон, але закон), чи вислів сучасника Понета, імператора Фердинанда I, *Fiat justitia, pereat mundis* (хай живе справедливість, хоч загине світ). Дуже актуальним для XVI ст. був й вислів Ульпіана *Quod principi placuit, legis habet vigorem* (Чого воліє правитель, те має силу закону). Всі ці формулювання Понету не підходять. Єдиним джерелом закону є воля Господа, віддзеркалена у вимогах Декалогу, заповідях Христа та в душі кожної людини. Тому поняття природного закону у Понета тотожно закону Бога. Тираноборець не рухається в річищі традиції Фоми Аквінського щодо розуміння ієрархії чотирьох ступенів законів. По сторінках трактату розкидано порівняння на кшталт - «God's word, or the laws of nature»²¹, «God's laws (by which name also the laws of nature be comprehended)»²². Понету важливіше підкреслити найголовніше джерело закону, ніж додержуватись точної класифікації, тому він використовує поняття закону Бога та природного закону як синоніми.

Деконструюючи концепцію Понета, розкладаючи її на елементи, ми бачимо, що елементи новоєвропейського мислення не обов'язково з'являються в контексті рецепції римського права чи якихось форм ренесансного вільнодумства. Для «несередньовічних» тверджень про свободу створювати політичний устрій та закони в даному випадку базою є концепція біблійного закону.

На такій теоретичній платформі Понет визначає поняття

²⁰ Ibid. – P. 52-53.

²¹ Ibid. – P. 59.

²² Ibid. – P. 22-23.

тирана. Структуруючим елементом суспільства є закон, що через слово Боже об'єднує людей задля гідного та заможного життя. Правитель підпорядковується закону так саме, як і останній з його підданих. Не він є джерелом закону, тому не може вимагати для себе якихось особливих привілеїв. III частина «Короткого трактату» присвячена обґрунтуванню підпорядкованості правителя законам власної країни. Коли правитель відхиляється від виконання чи то позитивного закону власної країни, чи то від Божої заповіді, він стає тираном. Водночас, коли людям стає байдуже відповідальне виконання заповідей, в країні може з'явитися тиранія - якщо творіння найкориснішої форми правління є справою людських рук, то тиранія стає скоріше плодом недбалості у виконанні вимог Закону у біблійному сенсі.

Саме у визначенні тирана й закладено ту герменевтичну операцію, за допомогою якої Понет обґрунтовує можливість активного опору політичній владі. Новозавітний текст вимагає від кожної душі бути покірною владі, тому поняття «влада» й «душа» аналізуються в трактаті особливо ретельно. Вища влада - це влада Господа. Всі душі (чи то простих людей, чи то князів) мають бути покірними цій владі. Недаремно у новозавітних вимогах йдеться про те, що саме *душі* мають підкоритись владі. Отже людина є створінням з душі й тіла. У розпорядження правителю віддано тільки гіршу частину людської істоти - тіло. Душа ж підкоряється тільки Богу. Тобто у Новому завіті йдеться не про сліпу покору *політичному* керманичу, а про вимогу всім людям коритися слову Божому²³. Такий висновок можна було б віднести на рахунок наявності у пізнавальних практиках XVI ст. традиційних для середньовічної науки механізмів герменевтики та екзегези. Зокрема, Д. Уоллмен бачить у таких висновках Понета виключно пережитки філологічного підходу середньовічної теології²⁴. Дозволю собі наполягати, що герменевтика у Понета - не філологічні хитрощі, а частина політичної концепції.

Тираноборець підкреслює відсутність певних «надлюдських» рис у портреті правителя. Політичний керманіч є тільки «служителем законів» («minister of laws»), не більше. Якщо з

²³ Ibid. – P. 41.

²⁴ Wollman D.H. Op. cit. – P. 36.

недбалості лікаря загинув пацієнт, чи не судитимуть його як вбивцю? Чи не вимагатимеш ти відшкодування від пастуха, якій загубив твою худобу? Чому ж ми не чекаємо відшкодування від того, кому довірено не худобу, але людей ?²⁵ Образ тирана у Понета позбавлений есхатологічного забарвлення, яке ми знайдемо в роботах більшості відомих монархомахів. М. Уолцер вважає цей момент особливістю тираноборчої концепції Понета²⁶. Тиран в «Короткому трактаті» - це не прислужник чи знаряддя диявола (як у Кальвіна чи Нокса), це шахрай. Понет свідомо використовує у своїх доказах приклади злодіїв, шарлатанів, вбивць, щоб якнайбільш чітко продемонструвати природу тиранії. Як злодія треба судити та позбавити посади, так и правителя, що нехтує обов'язками, можна усунути від влади ²⁷.

Треба коритись правителеві, але й покора вимагає відповідальності та тверезого аналізу. Приклад такої відповідальності - поведінка воїнів-християн на службі у Юліана Апостата. Коли імператор вимагав від них робити те, що було необхідне для блага держави («*common wealth*»), вони корилися без вагань. Але ж коли Юліан вимагав вклонятися ідолам, християни відмовлялися, бо мали більшого імператора - того, що є на небесах ²⁸. Отже, кожна людина має відповідально зважувати можливість виконання наказів керманіча, бо ніхто не виправдає непокору Богові. Чи врятували Адама жалюгідні відмовки, що нібито ця жінка чи цей змії надали мені яблука? Звісно, ні. Індивідуальна відповідальність - одне з ключових понять концепції Понета. Це чітко споріднює мислителя з новоєвропейським розумінням буття людини у суспільстві.

Отже, ми бачимо політичну концепцію, що дивним чином поєднує в собі базові елементи новоєвропейського стилю мислення (принцип індивідуальної відповідальності, визнання священного права власності, визнання рівності усіх перед позитивним правом держави, тощо) та середньовічні засоби обґрунтування висновків (герменевтика як пізнавальний механізм та звернення до Блійного закону). Мислитель перехідного часу

²⁵ Ponet J. *Op.cit.* – P. 17-18.

²⁶ Walzer M. *The Revolution of the Saints: A Study in the Origins of Radical Politics.* – Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1965. – P. 102.

²⁷ Ponet J. *Op. cit.* – P.103.

²⁸ *Ibid.* – P. 58-59.

наповнює новим змістом звичні поняття та ментальні матриці.

Повертаючись до питання, що було поставлене на початку даного тексту (чи не є сучасне «передрозуміння» причиною недооцінки концепції Понета), можна погодитись, що саме існуючі в історії ідей механізми аналізу новоєвропейських політичних концепцій відхиляють погляд дослідника від «Короткого трактату». Увага інтерпретаторів прикута до, так би мовити, «прогресивних» концепцій, що розривають з вмираючим середньовіччям та наближають новоєвропейську еру. Аналіз тексту «Короткого трактату» починається зі з'ясування наявності у тексті біблійних посилань та «філологічного підходу», а також відсутності понять з римського права. Отже Понет визнається «неповноцінним» тираноборцем, бо спирається на ту теоретичну платформу, яка «не може бути» основою монархомахії. Новоєвропейській зміст концепції Понета глибший, ніж, скажемо, у добре відомого Джона Нокса, але існуюча традиція не дає можливості цей зміст побачити. Таким чином, аналіз герменевтики новозавітних текстів в «Короткому трактаті» надає нам можливість побачити певну хибність існуючих у сучасній політичній філософії механізмів. Деконструкція допомагає нам побачити елементи політичної концепції в іншому світлі та створити «нове ціле» розуміння базових характеристик тираноборчої думки раннього нового часу.